

Валентина Шандра

**Документування виборів та
виборної служби у Правобережній Україні
19- початку 20 ст.**

Неодноразово при читанні текстів джерелознавчих оглядів, особливо кандидатських дисертацій, викликає подив упереджене переконання авторів, що документ створювався для того, щоб стати історичним джерелом. Мушу їх розчарувати, що насправді це далеко не так. При його створенні менше всього йшлося про інформаційний ресурс для істориків. Спрощене розуміння призначення документів не можна вважати нормальним явищем пізнавального процесу. Слід враховувати реалії, мотивації до створення чи появи того, чи того з них, які завдання покладалися на нього, як і роль, яку відігравав документ, побутовуючи у житті, перш за все держави та суспільства й окремих його соціальних прошарків.

Це вже завдання дослідника мобілізувати інформаційний потенціал документа для історичного дослідження, перш за все шляхом накопичення знань про обставини його виникнення та призначення. Тим більше, що у державній традиції Російської імперії діловодний документ був багатофункціональним. Він відігравав роль своєрідного управлінського механізму та був критерієм ефективності функціонування державної влади. При його інтерпретації варто враховувати як часові та культурні дистанції, так й авторсько-змістове наповнення [5, с. 138]. Широка обізнаність про спонукальні чинники появи документа, його роль і місце у житті суспільства сприятиме поліпшенню історичних досліджень та насичуватиме їх глибшим розумінням подій і соціальних явищ. Обрана тема про документування виборів та виборної служби, зокрема і у Правобережній губернії впродовж 19 – початку 20 ст., має підтвердити та посилити справедливість цих суджень.

Служба по виборам, а саме так вона називалась тоді, незважаючи на перебування у тіні, якщо порівнювати з призначуваною від уряду, займала досить вагоме місце у бюрократичній системі Російської імперії. Вона стала своєрідним інструментом формування місцевих урядів. За її допомогою верховній владі удалося утвердити власне верховенство, легімітуватись, проникнути у всі прошарки суспільства, та зміцнити державну владу, як таку, а також, не в останню чергу, мати недорогий управлінський апарат. Вражають також чисельні параметри виборної служби. Адже в загальному, скажімо, дворянське губернське зібрання

першої половини 19 ст. обирало 1/3 штату місцевих чиновників, серед яких такі поважні посади, як голови палат цивільного і кримінального суду, засідателі цих палат, совісний суддя, повітові судді і засідателі повітових та совісних суддів, а також земські справники і засідателі земських судів. За підрахунками професора історії Харківського університету М. В. Ключкова дворянство губернії в останній чверті 18 ст. обирало 94 особи [11, с. 438]. Сучасна московська дослідниця Л. Ф. Писарькова уточнила ці дані. За її підрахунками чисельність виборних посад у бюрократичному апараті Російської імперії після губернської реформи 1775 р. становила від 11 до 12 тис. осіб, що складало майже третю частину державних службовців, причому у складі губернської адміністрації переважили коронні чиновники, а у повітовій 1/3 частину становили виборні посадовці [14, с. 432].

Виборна служба як і служба бюрократичного походження мала власний звід законів під назвою – «Устав о службе по выборам».

Уже традиційно історія виборної служби поділяється на два періоди – від запровадження Катериною II до часу Великих реформ її прийнято вважати становою, а після реформ – всестановою. Хоча цей поділ, як і будь-який інший досить умовний, особливо якщо зважати на те, що трансформація соціальної структури суспільства в Росії відбувалась млявоплинно, і стани остаточно були ліквідовані лише у березні 1917 р. Ця часова лінія розподілу не зовсім прийнятна для Правобережної України, оскільки там реформи не співпадали у часі з реформами внутрішніх губерній імперії і обумовлювалися не стільки відмінністю соціоетнічного складу населення, як обмеженням прав еліти на місцеве врядування за її участь у Листопадовому 1830 р. та Січневному 1863 р. польських повстаннях.

Само собою зрозуміло, що спершу варто з'ясувати як документувалися дворянські вибори, бо саме цьому стану Жалуваною грамотою Катерина II передавала місцеве управління.

Розпочинали підготовку до виборів повітові дворянські зібрання, які збиралися за три місяці до відкриття губернських. Цікаво, що сценарій («обряд») виборів уклав кн. О. А. Безбородько ще 1778 р. Тоді вони передбачали набагато більше пишнот, ніж у середині 19 ст., серед яких – наявність у залі трону з балдахіном, великого розміру килиму, крісел, покритих оксамитом. Літургія супроводжувалася передзвоном, а по її закінченню організовувались стрільба з гармат, ілюмінації, урочисті та святкові обіди, бали, театральні вистави. При Павлі I обряд виборів було спрощено та ліквідовано розкішні атрибути, натомість запроваджувалася діловитість, скромність, що диктувалося економією значних коштів [11, с. 446–449].

При відкритті зібрання предводитель знайомив присутніх із укладеним ним списком всіх дворян повіту, які отримали право участі у виборах, незважаючи на те присутні вони на зібранні, а чи відсутні. Цей список укладався на основі особових дворянських документів, бо згідно із законодавчою вимогою, кожен дворянин, який залишив військову, або цивільну службу та переїжджав до маєтку, а також той, хто набував володільні права на нього, зобов'язаний був подати предводителю документи про свою попередню службу та звільнення від неї, а також записатися до дворянської губернської родословної книги та до повітового виборчого списку. В противнім разі йому заборонялося брати будь-яку участь у дворянському зібранні.

У табличному формулярі списку повітових дворян зазначалися чин, звання, прізвище, ім'я та по-батькові, а також вік дворянина. Крім цього, вносилися відомості про маєток: чисельність селян чоловічої статі за останньою ревізією, кількість незаселеної землі, про будинок, з оцінкою його вартості. Вказувалося про внесення фамілії до родословної книги, а також про його відставний атестат, а чи вид на відпустку. Така увага саме до цих даних пояснюється тим, що на основі інформації цього списку йшлося, хто з дворян має виборче право, а хто лише право балотуватися на посади. Кожен із присутніх міг внести поправки чи доповнення, як щодо своєї особи, так і щодо інших дворян.

До іншого списку вносилися ті дворяни, які висловили бажання служити по виборам, а також ті, хто мав право брати участь у виборах через уповноважених. Це право надавалося дрібним спадковим дворянам, майновий ценз яких був меншим від встановленого для участі у виборах (100 душ або 3 тис. дес. землі) та тих, хто не вислужив чин полковника або дійсного статського радника та не мав трирічного стажу служби на посаді предводителя дворянства. Ці списки, як і перелік осіб до комісії для перевірки фінансового звіту і посередників полюбовного розмежування спірних земель між дворянами повіту, схвалювалися зібранням. Якщо дворянин не прибував на зібрання, то він письмово повідомляв про причину не участі. При цьому виписувалися, які з них відносити до категорії законних, як от: зайнятість на службі, хвороба, безпосередня участь у судовому процесі за межами повіту, смерть або тяжка хвороба близьких родичів, надзвичайна подія у господарстві маєтку. Якщо дворянину виповнилося 60 років, це також давало йому право не обов'язкового відвідувати зібрання.

Потім складався список спадкових і особистих дворян, які брали участь у балотуванні. Крім прізвищ та чинів і звань у ньому вказувалося кількість отриманих виборних і невиборних балів. Спершу до списку заносилися результати, до речі, таємного голосування за повітового

предводителя дворянства, потім згідно з визначеною черговістю – за повітових суддю, справника, депутатів дворянства, засідателів повітових і земських судів, і в самому кінці виборів проходило голосування за кандидатуру попечителя хлібного запасного магазину. Список кандидатів, що отримали прохідні бали, зачитувався предводителем дворянства, підписувався присутніми дворянами повіту, і направлявся до губернського предводителя дворянства.

Після проведення повітових зібрань, за місяць до початку губернського, повітові предводители збиралися у губернському місті і разом з депутатським зібранням під головуванням губернського предводителя дворянства розбирали всі списки дворян по повітам та визначали, хто має право брати участі у зібранні, а хто – у виборах безпосередню або через уповноважених, і кого з дворян можна обирати на посади. Окремо складався список тих, кого з дворян губерньське зібрання рекомендувало губернаторові на посади станових приставів. А за три дні до відкриття зібрання губернатор надсилав предводителю для відомості списки дворян, які перебували під судом і слідством. Їх дані зв'язалися із судовими справами карної палати і повітових судів, адже ті, хто знаходився під судом автоматично позбавлялися права участі у зібранні і виборах.

Відразу після присяги зібрання розглядало списки дворян, аби визначитися, хто з них на яку посаду претендує. Кожний прибулий спадковий дворянин доповідав своєму повітовому предводителю і той вносить його у список для голосування. Напередодні відкриття ці іменні списки, а також списки особистих дворян, які висловили бажання балотуватися на виборну службу подавалися губернатору, що зобов'язувало його розпорядитися про початок засідань.

У такий же спосіб відбувалося обрання кандидатів від повітового зібрання на губернські посади, такі як: голову цивільного і карного суду, совісного суддю, почесного попечителя гімназії та засідателів судових палат і совісного суду та членів комісії народного продовольства і на посаду секретаря дворянства.

Список цих кандидатів також підписувався всіма дворянами повіту та передавався губернському предводителю дворянства.

Отож, безпосередні вибори супроводжувався названими списками, які повинні були на видному місті лежати на виборному столі, й з ними міг ознайомитися кожний учасник виборів. Найперше, це список всіх дворян повіту з визначенням їхніх прав, поіменний список тих, хто приїхав на вибори, далі – відгуки тих, хто не зміг приїхати, потім, список тих дворян, які не мали виборчого права, але виявили бажання бути обраними і останнім був список тих, хто перебував під судом і слідством.

У такий спосіб дворяни отримували найповнішу інформацію для того, щоб знати, кому віддати свій голос, як і можливість контролювати хід самих виборів.

На губернських виборах, які проходили за таким самим сценарієм, як і повітові, крім названих, на столі мали лежати й список тих, хто не прибув і не вказав причини не приїзду. По закінченню голосування губернський предводитель дворянства щоденно увечері складав у двох примірниках списки всіх проголосованих посад, які підписувалися ним і повітовими предводителями та скріплювався секретарем дворянства і один із них передавався на схвалення губернатора. А інший – залишався у справах губернського предводителя дворянства. По два кандидати по результатах балотування на посаду губернського предводителя, голів палат і совісного судді та почесного попечителя гімназії заносилися в окремих списки, який так само складався у двох примірниках та підписаний, лягав на стіл губернатора для схвалення одного з двох запропонованих зібранням кандидатів. Причому, вказувалася й кількість отриманих балів. Ті особи, схвалення яких залежало від губернатора, про своє призначення отримували інформацію якщо не на другий, то на третій день обов'язково. Однак, саме цей список відігравав й іншу роль, як відзначав не без іронії у своїх спогадах чиновник губернського рівня В. Г. Аскоченський. Його можна було повернути з канцелярії губернатора, пригрозити не затвердженням на посаді, підшкрябати кількість потрібних балів й отримати в наслідку якісь кошти за ці «труди» [1, с. 49].

Закінчення виборів супроводжувалося присягою, текст якої не лише зачитували, а й підписували всі, хто отримав прохідні бали на посади і звання. Окремою статтею Статуту про вибори вимагалось, щоб виборні листки на посаду губернського предводителя дворянства були підписані російською, а не польською мовою.

Наступний етап можна було б назвати бюрократизацією виборних посад. Бо голови судових палат схвалювалися до, речі, на шість років, Сенатом, куди направлялися про них відповідні дані губернатором. Так само й Міністерство народної освіти схвалювало на посадах почесних попечителів гімназій. Інших посадовців схвалював уже губернатор. За виборну службу дворяни мали право отримувати нагороду у вигляді чинів, знаків бездоганної служби, орденів і відзнак, присвоєння придворних звань камергерів і камер-юнкерів, право на носіння мундиру. А також отримувати пенсію та одноразові виплати з земського збору дворянських маєтків, а чи дворянської каси, відбувати відпустки. Крім нагород до виборної служби висувалися й певні вимоги щодо відповідальності, такі як зауваження, застереження, грошові стягнення,

звільнення з посад, а також у разі значних службових порушень передавати їхні справи до кримінальної судової палати. Такого характеру стягнення заносилися і до спеціальної книжки про службу дворян, дані якої тричі на рік доповідалися предводителю дворянства [18].

Детальне регламентування дворянських виборів пояснюється прагненням верховної влади підібрати визначене коло осіб, яким вона могла довірити владу місцевого рівня. Адже виборна дворянська служба, починаючи від указу 1 серпня 1801 р. [15, т. 26, № 19961] прирівнювалася до державної, а вже 1818 і 1822 рр. губернський предводитель дворянства зараховувався до 5 класу Табелі про ранги на час обіймання цієї посади, а депутати дворянських зібрань, які не мали чину – до 9 класу [7, с. 166]. Микола I уже не дотримувався зайвої церемонії з дворянством, і указом від 6 грудня 1831 р. [16, т. 6, № 4989] виборна служба набула різновиду державної. Як зазначив О. Б. Каменський дворянська станова організація стає частиною державного апарату, бо виборні посади узгоджуються з Табелю про ранги [9, с. 120]. Вона, як і урядова, супроводжувалася формулярними списками, документом, який був основною формою обліку служби чиновника Російської імперії. Оскільки чиновники могли будь-коли державну службу замінити на виборну, то до формулярного списку тоді ж, 1831 р., були внесені спеціальні графи – шоста і чотирнадцята – про виборну службу. До них заносилися дані про час перебування на виборній службі та давалася характеристика чиновника під час її відбування. Ця інформація вносилася губернським правлінням до послужного списку дворянина, а дані формулярного списку губернського предводителя дворянства, як і повітових, атестував губернатор. Інформація про виборну службу надсилалася також до Інспекторського департаменту та Міністерства внутрішніх справ.

Так готувалися і відбувалися вибори у російських центральних губерніях, та тих приєднаних земель, які отримували статус внутрішніх. На відміну від інших набутих земель, де верховна влада понижувала вимоги до виборної служби, добуваючи у такий спосіб лояльність місцевої еліти, у правобережних, шляхта яких не поспішала йти на службу російському монархові, закон передбачив значні обмеження виборних прав. Зокрема, у Волинській і Подільській губерніях посади голів карних палат, земських справників і засідателів земських судів не обиралися, а призначалися урядом. Для ілюстрації звернемося до дворянських виборів вересня 1838 р. у Подільській губернії, до яких за ініціативою київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора місцеве дворянство розпочало підготовку ще з березня місяця. Їх особливість полягала не лише в тому, що відбувалися вони відразу після поразки Листопадового повстання 1830 р., а й в тому, що

місцеве дворянство вперше обирало совісного суддю та засідателів до совісного суду.

Формулярні списки укладалися на дворян, які отримали прохідний бал, а також на кандидатів і разом із списками про балотування естафетою надсилалися до Києва. Якщо прохідний бал отримували учасники чи запідозрені у повстанні, вимагалось провести нове голосування. Тоді у Проскурівському повіті предводителем був обраний Гаспар Братковський, а кандидатом – Станіслав Маковський. Ні той, ні той не мали права на участь у виборах, бо у першого за плечима була судимість за заборону своїм селянам говіти у великий піст, а Станіслав Маковський підозрювався в участі у повстанні [22, арк. 20-23]. Формулярні списки супроводжували іменні списки дворян-учасників повстання, а також тих, за кого повітові предводителі дворянства поручалися. З ними особисто знайомився не лише губернський предводитель дворянства, а й губернатор і генерал-губернатор. Оскільки про хід виборів губернський прокурор доповідав міністру юстиції Д. М. Блудову, то Д. Г. Бібікову довелося розбирати всі випадки порушення законності і серед них такі важливі, як маніфестації, до яких зараховувався виступ совісного судді польською мовою, про несхвальні дії ревізійної комісії. Серед обраних виявилися і співучасники повстання, а у балотуванні одночасно брали участь батьки і сини. Обрані на посади роз'їхалися по маєтках й не прийняли присяги. Вже тоді у Д. Г. Бібікова зародилася ідея призначати чиновників, а не розбиратися із поданнями прокурора та самих дворян, які оскаржували свої виборчі права. І все ж, його пропозиція провести додаткові вибори, не зустріли підтримки у Міністерстві внутрішніх справ, бо порушувати чинний закон було не дозволено, навіть якщо про нього просив головний начальник краю [22, арк. 505].

Отже, вибори дворян губерній Правобережної України супроводжувалися більшою кількістю діловодних документів, оскільки державна влада організовувала тут жорсткіший контроль за виборами, ніж у центральних губерніях, хоча і там їх не бракувало. З іншого боку, процес документування виборів сприяв появі такого елемента, як гласність, бо за допомогою різноманітних списків дворян не лише держава контролювала виборчий процес, а й самі дворяни ретельно стежили за виборами, адже це був їхній шанс кар'єрного зростання, особливо безземельного дворянства. Бо воно, не маючи голосу на виборах, мало право висувати свої кандидатури для балотування на посади.

За Жалуваною грамотою 1785 р. містам надано було право формувати власні органи міського управління, які підпорядковувалися

«опекуну всей губернии», як влучно назвав губернатора перший історик міського управління І. І. Дитятін [6, с. 385]. Якщо йшлося про адміністративно-поліцейські посади, то це були міський голова, депутати міського зібрання, писар, старости для ведення обивательської книги та депутатів для розкладки земських повинностей, а також ратмани управ благочинія та депутати міських квартирних комісій. Якщо ж йшлося про судову владу, то це були посади бургомістрів, ратманів міського магістрату або ратуші, які і у 19 столітті продовжували виконувати судові повноваження, а також судді та виборні словесних судів. В свою чергу, частина з посад обиралася не всіма обивателями, а певними соціальними прошарками. До таких відносилися гласні міських дум, міські старости від купецтва та їх товариші, старости і десяцькі, а також рекрутські старости – від міщан Цехові обирали ремісничого голову, цехових старшин з товаришами, підмайстрових виборних і повірених.

Міська виборна служба документувалася не так прискіпливо, як дворянська, бо купці та міщани не перебували на державній службі. І тим не менше, подібно до дворянських виборів всі, хто мав право голосу, заносився до іменного списку, порядок укладання якого передбачав включення спершу одружених, далі – вдівців, і врешті – неодружених. Виборний процес супроводжувався таким ж документами, як і під час виборів дворянських посадовців, що дозволяло уникати фальсифікації, особливо під час виборів міського голови, вибори якого повинні були відбутися, як і вибори інших посадових осіб, впродовж одного дня.

Голова схвалювався на посаді відразу, а щодо інших посадовців, то їх список керівник виборного органу подавав на схвалення губернатору, а список суддів і виборних словесних судів – управі благочинія, а при її відсутності – городничому або поліцмейстеру. Міська громада, на відміну від дворянської, мала можливість видавати похвальні листки міському голові, гласним, бургомістрам, ратманам, суддям і виборним словесних судів, якщо вважала їх службу справною та корисною для суспільства. Нагородження похвальним листом мало, скоріше за все, моральне значення. Його власник на всіх урочистих процесіях займав перше місце після членів магістрату.

Міста та містечка Правобережної України, увійшовши до складу Російської імперії, певний час продовжували управлятися по традиціях Речі Посполитої. 1797 р. створювалися судові установи за новим штатним розписом. Управління містами перебувало в руках членів магістрату, які утворювалися там, де переважали купці і міщани, а також – у повітових містах. До складу міського органу обиралися представники як християнської, так і єврейської міської громади, за виключенням Києва, до магістрату якого євреї не обиралися [21, арк. 22]. І президента, і ратманів

вибирала міська громада. Оскільки численне єврейське населення містечок потрапляло під юрисдикцію магістратів, то воно також наділялося правом як участі у виборах магістрату, так і правом бути до нього обраними. Напередодні виборів члени магістрату складали списки всіх тих, хто мав виборче право, а також тих, хто його втратив через судимість. Причому списки складалися на основі відомостей із ревізьких сказок. Вибори до магістрату відбувалися у присутності городничого, котрий список обраних передавав губернському правлінню, а на посадах їх схвалював уже губернатор [10, с. 281–282].

Із запровадженням судових установ російського взірця – палат цивільного і карного суду, а також совісного суду у 1835 р. до них обиралися представники від дворянства та купецтва, останні лише від християнської громади. Списки тих, хто балотувався, передавався, зокрема у Києві, міській думі, відновленій на основі катерининської грамоти містам 1785 р. згідно з указом від 23 грудня 1835 р. [8, кн. 5, с.140; кн. 9, с. 603].

Не зважаючи на вимоги законодавчих актів про вибори, вони, як свідчать, зокрема й архівні документи, нерідко порушувалися. Одним з найхарактерніших відхилень від вимог закону було несвоєчасне представлення списків обраних, хоча київський генерал-губернатор вимагав доставляти їх з першою поштою [20]. А найрезонантніша справа, яка призвела до ліквідації Київського магістрату 1835 р., розпочалася зі скарги міщанина В. Н. Кравченка, що вибори ремісничого голови та інших посадовців здійснювалися в нехарактерний спосіб – голосами, а не кульками [8, кн. 5, с. 143]. Найчастіше оскаржували усунення із списку на балотування через запис про перебування під судом. У цьому разі скарги тих, хто не зміг балотуватися, свідчать про досить високу активність міщан, як і те, що вони цінували своє право бути обраним до міських магістратів.

Що ж до виборних посад сільських обивателів, то їх представники обиралися до органів судової та поліцейської влади, якщо йшлося про державних селян. Ще 1778 р. Катерина II височайшою резолюцією на доповідних пунктах генерал-губернаторів встановила таку квоту: кожні 500 душ поселян обирають свого депутата або виборщика, а вже ті поміж себе – засідателів [15, т. 20, № 14816]. Результати виборів волосного голови, сільських старост, подушників та наглядачів сільських запасних хлібних магазинів схвалював окружний начальник відомства палати державних маєтностей. У поміщицьких маєтках сам власник призначав соцьких і десяцьких. Оскільки на Правобережній Україні до категорії державних селян були віднесені однодворці, які, незважаючи на те, де вони проживали – на державних, поміщицьких, власних, а чи на

громадських землях – обирали подібних посадовців: старшину, він же подушник та наглядача громадського запасного хлібного магазину, соцьких і десяцьких. Вибори здійснювалися шляхом балотування. Для цього старшина роздавав присутнім кульки, які вони клали до спеціального ящика із двома відділеннями, пофарбованими відповідно для виборних кульок білим кольором, для невиборних – чорним. Результати балотування заносилися до спеціально заготовленого документа, який мав нескладний формуляр. Прізвище та ім'я, а також кількість виборних і невиборних кульок для сільського старшини, старост, подушного, наглядача хлібного магазину. Таким же документом супроводжувалися волосні вибори на посади волосного голови, поліцейських засідателів, добросовісних сільської і волосної розправи, соцьких та інших громадських посадовців. Після закінчення виборів старшина подавав земському суду список всіх, хто балотувався із зазначенням кількості одержаних голосів.

Внаслідок впровадження Великих реформ суттєво змінилася не лише чисельність виборних посадовців, а й їхні функції, особливо вибраних дворянством посад. Лібералізація суспільних настроїв при їх проведенні сприяла демократизації виборів, однак на Правобережжі поступок верховної влади не було. Дворянські вибори спершу відквалилися (1862 р.) [16, т. 37, № 37992], а наступного року, 1863, були зовсім припинені, навіть на виборні станові дворянські посади, такі як повітовий предводитель дворянства. Тепер влада призначала чиновників від корони. До того ж правобережне дворянство втратило право рекомендувати губернатору будь-кого із свого середовища займати державні посади, такі важливі у післяреформеній період як посади мирових посередників, членів губернських у селянських справах присутствій. Комітет міністрів спеціально розробив для цього правила присвоєння чинів предводителям дворянства в західних губерніях, як правило осіб російського походження, котрі призначалися від уряду, запровадивши скорочені терміни їхньої вислуги [16, т. 38, № 40180; 28, арк. 16. Лише під час виборів до Державної думи 1906 р. П. А. Століпін дозволив призначати по одному поляку на губернію на посаду повітового предводителя дворянства, вразі їхньої «безумовної благонадежності».

Міське положення від 16 червня 1870 р., що поширювалося на більшості російських міст й спершу лише на одне місто Правобережної України – Київ – збільшувало учасників виборного процесу й переводило його на інші соціальні рейки. До виборчого списку заносилися особливласники нерухомого майна у місті, які вчасно сплачували ціновий збір. Ті, хто мав недоїмки у сплаті міського збору, позбавлялися права брати участь у виборах гласних міської думи, як і права балотуватися на посаду

гласного. Тому у списки виборців вносилися інформація про стан сплати цінного збору. Списки вважалися лише тоді дійсними, коли вони постійно уточнювалися міською думою, яка уважно відстежувала майновий ценз до останнього дня виборів. До списку не потрапляли також міські обивателі, які мали судимість та здійснили проступки, шкоду від яких можна було оцінити 300 руб., а також ті, хто перебував під слідством. Крім цього, губернатор або градоначальник, члени губернського по міських справах присутствія, чини жандармського губернського управління та інші чиновники, перебуваючи на державних посадах, також не отримували права голосу.

На основі загального списку склалися три нових списки виборців, до першого з яких заносилися ті, хто сплачував у дохід міста найбільшу суму внесків (1/3), до другого – наступні із загального, які також сплачували наступну 1/3 внесків, а до третього – решта виборців. За два місяці до виборів із списками, які публікувалися або рукописні вивішувалися у приміщенні думи, знайомилися виборці, яким надавалося право внести за цей термін інформацію про зміни свого майнового становища. У такий спосіб громадськість отримувала можливість контролювати правильність та повноту укладення списків. Лише після цього ці три категорії списків схвалювалися міською думою. Складання, уточнення та зберігання виборних списків доручалося міській управі.

Самі вибори проходили таємною подачею голосів через кулькове голосування за гласних, і його результати фіксувалися в особливому виборному листі (самоназва документа). В кінці виборів голова думи зачитував виборчому зібранню список обраних гласними, який підписувався ним та виборцями. Затим оригінальні виборні листи передавалися не пізніше, ніж через добу після виборів, до міської управи. Скарги на неправильність, порушення закону про вибори дозволялося подавати протягом наступного тижня.

У містах Правобережної України, як і в інших західних губерніях спостерігаємо значні відмінності у запровадженні міського положення 1870 р. Найперше, у призначенні міського голови. Він схвалюється на посадах не лише губернського, як в інших містах імперії, а будь-якого іншого статусу міста. Більше того, міністру внутрішніх справ дозволялося, якщо цього потребували надзвичайні ситуації, призначити міського голову, подаючи кандидатуру через Комітет Міністрів на схвалення імператора (ст. 92). У мало чисельних і приватновласницьких містечках, характерних для Правобережної України, міське положення запроваджувалося поступово (спершу у не приватновласницьких містечках) на основі висновку Державної Ради «О применении Городового положення 16 июня 1870 г. к городам Западных губерний».

Складність для місцевої адміністрації становило питання обрання до складу гласних представників від єврейської громади. Тож у Кам'янець-Подільській міській думі вибори гласних 1909 р. проводилися тричі, аж поки Міністерство внутрішніх справ не дозволило увести до складу думи трьох євреїв. Тоді у думі розгорілася гаряча дискусія про спосіб голосування. Домовласники (400 осіб) вважали, що доцільніше голосувати не кульками, а записками. Однак перемогла точка зору про кулькове голосування [23, арк. 12]. 1913 р. Перше загальне зібрання Сенату і Державної ради прийняли рішення, що число гласних єврейського походження у кожному окремому випадку буде визначати Міністерство внутрішніх справ [25, арк. 6].

Виборним особам громадського управління не присвоювалися права державної служби, за винятком архітектора, інженерів та секретаря, а тому держава не виявляла особливого інтересу до документування проходження ними громадської служби.

Купецька, а також міщанська та реміснича громада міста продовжували традицію станових виборів. Купці обирали купецького старосту, міщани – міщанського старосту, а ремісники – ремісного голову й цехових старост з помічниками, яких на посаді схвалювала дума [4, с. 375]. У приватновласницьких містах на перших порах управління місцевим господарством забезпечувало так зване спрощене громадське управління. До його складу входили міський староста, обраний купцями та міщанами та по одному помічнику від купецького і міщанського стану. У містечках з незначною кількістю міщанських дворів (до 10) міщани як християни, так і євреї утворювали самостійні міщанські громади, які обирають міщанського старосту з помічником. Міста з 50-ма дворами замість одного старости могли обирати міщанську управу, депутати до якої обиралися й приступали до виконання своїх обов'язків на основі присяги, яку давали у міському управлінні у присутності чиновника повітової поліції [16, т. 50, № 54640].

Єврейські громади міст, що входили до єврейської межі осілості, обирали власне своїх подушних з помічниками, яких прийнято було вважати старостами

Державна влада постійно контролювала вибори до міщанських управ, оскільки міщанські громади міст склалися переважно із єврейського населення. Губернатори, як правило, призначали міщанським старостою християнина. Час від часу позиція влади викликала непорозуміння, і єврейські громади, не бажаючи обирати старост із християн, оскаржували таке рішення у Сенаті [24, арк. 4]. Врешті-решт регіональна влада в особі генерал-губернатора давала дозвіл на функціонування міщанської управи у складі обраних єврейських

посадовців, деколи, як скажімо, у Новоприлуцькій міщанській управі її головою був обраний єврей [26, арк. 13].

Земства у губерніях Правобережної України, як відомо, були запроваджені досить пізно, якщо порівнювати з іншими краями імперії – височайший указ від 14 березня 1911 р. розповсюдив Положення про земські установи від 12 червня 1890 р. на Вітебську, Київську, Мінську, Могильовську і Подільську губернії. Тож громадськість Правобережжя не мала того першого досвіду земської діяльності, коли земські діячі активно, можливо й дещо зухвало, намагалися демонструвати державній владі свою самостійність і незалежність. Нове положення 1911 р. найперше враховувало етнічний склад населення й на цій основі організовувало вибори до земських органів. Аби спертися на апробований досвід в інших губерніях імперії Київська міська дума за цим положенням виконувала обов'язки повітового земського зібрання, а міська управа Києва – земської повітової управи. У Києві губернські земські гласні обиралися міськими думами із своїх власних гласних. Оскільки запроваджувалося досить багато обмежень (наприклад, у виборах не брали участі євреї), а самі вибори ускладнювалися поділом учасників на дві категорії осіб, які мали виборчі права (особи польського та російського походження), то найбільше уваги зверталось на списки виборців. За їх підготовку були відповідальні земські управи, які зобов'язані були постійно стежити за своєчасним внесенням до них змін.

Підготовлені, вони друкувалися за чотири місяці до початку виборів у місцевих «Губернських ведомостях», та оприлюднювалися іншими способами. Такий термін дозволяв внести всі виправлення, які надходили від виборців. Передбачалося мати єдиний список як для безпосередніх виборців, так і їх уповноважених. Рекомендувалося у списках зазначати види (але не розмір!) нерухомої власності (земельної і неземельної), а також термін володіння нею, як і спосіб набуття, зокрема щодо успадкування.

Після внесених змін список виборців передавався на схвалення губернатору. Незадоволені невнесенням особи мали ще в своєму розпорядженні сім днів аби поскаржитися губернатору, який їхні скарги передавав на розгляд губернського по земських і міських справах присутствія. Схвалений губернатором список знову публікувався за місяць до виборів у місцевій пресі, але вносити доповнення, чи зміни до нього вже не дозволялося [18, с. 62].

Повітові земські управи готували чотири види передвиборних списків: 1. Повітових землевласників, які мали повний майновий ценз; 2. Осіб, що мали право участі у виборах через уповноважених; 3. Міських виборців і 4. Сільських громад. Однак, формування виборчої земської

традиції на Правобережній Україні було перервано подіями Першої світової війни, коли на основі указу Миколи II від 31 липня 1914 р. вибори у шести західних губерніях було призупинено [27, арк. 22].

Внаслідок ліквідації кріпацтва селяни різних категорій отримали виборчі права, «равно отправляют по выборах общественные должности, установленные законом» [13, с. 43], зокрема, такі як волосний старшина з помічниками, сільський староста, збірники податків, засідателі волосних правлінь та суддів волосних судів, з яких перші обиралися терміном на три роки, за винятком збірника податків, якого обирали на один рік. Вибори у селянському середовищі органів самоврядування згідно з положеннями 1861 р. мав забезпечувати мировий посередник, який ініціював скликання сільського сходу. Спеціально вибори селянських осіб не документувалися, підрахунок голосів проводився усно, а результат записувався до особливої книжки. У такий же спосіб здійснювався підрахунок голосів на волосному сході, а його постанови заносилися писарем до книжки для справ особливої важливості. Про вибори сільського старости волосний старшина повідомляв мирового посередника і станового пристава. Волосний старшина схвалювався на посаді мировим посередником, приводився до присяги на вірність служби, про що той повідомляв станового пристава.

Селянське післяреформене самоврядування, що його покликані були забезпечити сільські та волосні правління та волосні суди, які трималося на виборному принцип, на думку А. В. Бондаревського [2], не стали захисниками селянських інтересів. Цей науковий «вирок» тривалий час була єдино «правильним», однак на сьогодні він уже успішно переглядається на користь селянського самоврядування [12].

Початок 20 століття з його соціальними потрясіннями покликав до життя новий вид виборів, яких раніше не знала царська династія Романових – до Державної думи Росії.

Дотичне до нашої проблеми повідомлення Анатолія Глушковецького [3] певною мірою актуалізує поставлені питання. Автором зауважено, що для проведення виборів створювалися спеціальні установи на волосному, повітовому і губернському рівнях. Вибори здійснювалися на основі «Положення о выборах в Государственную думу». Згідно із цим законодавчим актом визначалась ціла система документів, які у той чи той спосіб супроводжували виборний процес, причому з відсилкою до Основних законів 1906 р. про те, що діловодство виборних сходів, зібрань та з'їздів мусить вестися російською мовою, як мовою загальнодержавного вжитку [17, с. 83].

Списки осіб для участі у виборах, укладали повітова земська та відповідно міська управи, а при їх відсутності – управа у справах

земського господарства а чи повітове поліцейське управління. А у містечках списки виборців доручалося складати міщанським управам. Причому, євреї вносилися до виборчого списку на загальних підставах, без огляду на межу єврейської осілости. Списки виборців передавалися губернаторові для публікації у місцевій пресі. Йому ж надавалося право використати і будь-який інший спосіб їх оприлюднення для досягнення якнайбільшої гласності.

Сама процедура виборів на попередніх з'їздах передбачала таємне голосування кульками, а на безпосередніх виборах членів Державної думи – шляхом закритого подання голосів записками.

Після виборів, буквально через день, все виборне діловодство доставлялось до повітової та губернської у виборних справа комісій. Через деякий час, коли закінчувався розгляд скарг, а їх подання не могло призупинити вибори, документація передавалася до архіву губернського правління, за винятком списків виборців, котрі продовжували зберігатися в установах, що їх укладали. Серед діловодних документів виділяється виборний листок, у якому зазначалася кількість отриманих голосів кожним кандидатом, про що повідомлялося виборчим зборам. Новим документом, що супроводжував вибори до Державної думи, ставав протокол, який складався після підрахунку голосів.

Підводячи підсумок, варто зауважити, що документування виборів та виборної служби займало значне місце у виборному процесові. Аналіз імперського законодавства та соціальних практик дозволяють стверджувати, що, перш за все, за допомогою документування утверджувалось верховенство державної влади, а також організовувався, спрямовувався і контролювався виборчий процес, а тому можна впевнено наполягати на високій достовірності цих документів, як історичного джерела. На основі як законодавчих актів, так і різноманітних виборчих списків варто досліджувати, як відбувалися вибори (саму процедуру), а головне, соціально-етнічну конфігурацію обраних посадовців, а також чисельний склад тих, кому верховна влада передавала певну частину владних повноважень на місцях. У кінцевому результаті, це сприятиме розумінню, наскільки дієвими та ефективними були виборні органи влади, чи насправді і наскільки вони були самоврядними (народовладними), а чи являли собою «фарс», «ілюзію» участі станів у місцевому управлінні. Та чи могли реально впливати, змінюючи поведінку влади на поліпшення умов життя свого соціального середовища. Адже виборні права були диференційованими для різних станів і соціальних прошарків.

Разом з тим скарги, як вияв протесту проти незаконності виборної процедури, вкажуть на стільки популярною була виборна служба і серед

якої саме категорії населення. Вони зможуть зорієнтувати дослідника у багатьох напрямках щодо реальних можливостей влади. Взяти хоча би таке питання: чи справді зріс освітній рівень гласних всестанових органів (земських і міських), і наскільки він вплинув на професіоналізацію місцевої влади та на дотримання нею законності в управлінні господарством. Аналіз документування виборного процесу дозволяє зауважити також, що у нашому випадку Правобережна Україна ставала тим історичним регіоном Російської імперії, у якому найшвидше відбувався перехід від станового до державно-бюрократичного управління.

1. Аскоченский В. И. Дневник. С примечаниями и объяснениями Ф. И. Булгакова // Исторический вестник. – 1882. – Кн. 7. С. 30–52.

2. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961.

3. Глушковецький А. Основні види джерел для вивчення виборів до Державних дум Російської імперії в Подільській губернії // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 14. – Київ-Хмельницький, 2006. – С.214–226.

4. Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / Сост. М. И. Мышь. – Изд. 7 испр. и допол. – СПб., 1886.

5. Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. – М., 2004.

6. Дитятин И. Устройство и управление городов России. – СПб., 1873. – Т. 1: Города России в XVIII столетии.

7. Елпатьевский А. В. Документирование прохождения государственной службы в России 18 – начале 20 веков // Труды ВНИИДАД. – М., 1974. – Т. 5. – Ч. 1. – С. 164–182.

8. Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина. – 1888.

9. Каменский А. Б. Элиты Российской империи и механизмы административного управления // Российская империя в сравнительной перспективе: Сборник статей / Под ред. А. И. Миллера М., 2004. – С. 115–139.

10. Карліна О. М. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого управління на Волині наприкінці 18 перших десятиліттях 19 ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 280–289.

11. Ключков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. – Петроград, 1916.

12. Лохматова А. І. Портрет волосного старшини в контексті історії пореформеного селянства // Вісник Дніпропетровського університету. – 2004. – № 5. – С. 15-21.

13. Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Российское законодательство X-XX веков. – В 9 т. – Т. 7: Документы крестьянской реформы. – М., 1969.

14. Писарькова Л. Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. – М., 2007.

15. Полное собрание законов Российской империи. Первое издание.

16. Полное собрание законов Российской империи. Второе издание.

17. Положение о выборах в Государственную думу. – СПб., 1912.

18. Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / Сост. М. И. Мышь. – СПб., 1910. – Изд. 5 испр. и доп. – Т. I.

19. Устав о службе по выборам // Свод уставов о службе гражданской // Свод законов Российской империи. – Изд. 1857 г. – СПб., 1857.

20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 442. - Оп. 1. - Спр. 1593.

21. Там само. - Спр. 1884.

22. Там само. - Спр. 2630.

23. Там само. - Оп. 662. - Спр. 29.

24. Там само. - Оп. 663. - Спр. 202.

25. Там само. - Оп. 666. - Спр. 16.

26. Там само. - Спр. 103.

27. Там само. - Спр. 285.

28. Там само. - Оп. 705. - Спр. 296.